

ПРО ПРЕДМЕТ І ОБ'ЄКТ СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

В статье анализируется соответствие научных представлений о предмете и объекте судебно-психологической экспертизы и законодательно закрепленного определения сущности судебной экспертизы, а также предлагаются способы устранения обнаруженных противоречий.

The article analyses correspondence between scientific notion of subject and object of forensic psychological examination and official definition of forensic examination, and offers some ways of removing inconsistencies between them.

Використання спеціальних психологічних знань у юрисдикційнім процесі нерозривно пов'язано із загальною психологією та іншими галузями психологічної науки. Вони є базовими для судової психологічної експертизи. Виходячи із взаємозв'язку психології та практичного застосування спеціальних психологічних знань у юрисдикційному процесі, актуальним є аналіз законодавчого забезпечення судово-психологічної експертизи у контексті теоретичної та практичної визначеності її предмета та об'єкта.

Проведення експертизи є опосередкованим (через експерта) пізнавальним процесом. Ця діяльність спрямована на визначення об'єкт (частину об'єктивної дійсності, що досліджується) за допомогою предмета пізнання, що покликаний вирізнити в об'єкті ті його властивості й стани, які становлять мету цієї діяльності. Зазвичай предмет експертизи визначають як коло питань, що вирішуються при її провадженні. Саме питання, що ставляться перед експертом, визначають предмет конкретної експертизи, а сукупність питань, що вирішуються на основі визначеної галузі спеціальних знань, — предмет відповідного виду експертизи [1].

До компетенції судово-психологічної експертизи належать питання встановлення ступеня розуміння підекспертною особою змісту укладених нею угод; здатність приймати осмислені, транзитивні (з урахуванням усіх умов) рішення; виявлення у дієздатного суб'єкта непатологічних психологічних аномалій, що перешкоджають адекватному відображенню дійсності; встановлення психологічної сумісності дітей з кожним із батьків, усиновителів,

опікунів та можливості цих осіб у забезпеченні належного виховання дітей, а також психологічної сумісності подружжя між собою, що дасть можливість зняти епізодичні конфлікти; встановлення здатності свідка правильно сприймати обставини, що мають значення для справи, і давати по них правильні адекватні покази. М. М. Коченов до цього переліку додає можливість експерта-психолога встановити основні мотиви (у психологічному значенні цього поняття) поведінки людини і мотивацію конкретних поступків як важливих психологічних обставин, що характеризують особу, провести діагностику індивідуально-психологічних особливостей (наприклад, підвищена навіюваність, імпульсивність, подразнювальність, ригідність тощо), що здатні суттєво вплинути на поведінку суб'єкта, а також встановити можливості виникнення у людини в конкретних умовах психічного стану (розгубленості, втрати орієнтації тощо) й експертно оцінити їх вплив на якість виконання професійних функцій.

Якщо б ми і надалі продовжували аналізувати спеціальну літературу, то перелік питань, які б можна було віднести до компетенції судово-психологічної експертизи, продовжував би зростати. Це пов'язано як із розвитком психології, так і зростанням науково-технічних можливостей у цій сфері.

Інші дослідники, розглядаючи питання про предмет експертизи, наголошують на різних сторонах кінцевого результату експертного дослідження. Н. О. Селиванов відзначає, що предмет судової експертизи — це «факт, що реально відбувся (міг відбутися) у минулому, існує (міг існувати) у теперішньому часі, а також закономірності, зв'язки і відносини, що обумовлюють даний факт». В. Д. Арсен'єв, В. Г. Заблоцький вважають, що предметом судової експертизи є сторони, властивості і відносини об'єкта, що досліджуються і пізнаються засобами (методами, методиками) цієї галузі судової експертизи. Д. Я. Мирський і М. Н. Ростов під предметом судової експертизи розуміють не самі факти, а інформацію про ці факти, одержану в результаті експертного дослідження об'єкта [4].

Наразі більшість дослідників поділяють позицію, що предмет експертизи становлять фактичні дані (обставини справи), що досліджуються і встановлюються при розслідуванні та розгляді кримінальної або цивільної справи на основі спеціальних пізнань. Таке розуміння предмета судової експертизи враховує її гносеологічну (пізнавальну) та юридичну (процесуальну) сторони, відповідає меті її проведення. З гносеологічної точки зору, предметом експертизи є властивості, сторони і відносини досліджуваних об'єктів, тобто

нові обставини, які виявляє судовий експерт на основі спеціальних знань, становлять результат дослідження та фіксуються у висновку експерта. З процесуального погляду встановлювані обставини є фактичними даними, що визначають зміст висновку експерта як доказу і є елементами системи доказів по кримінальній або цивільній справі.

У практичній і науковій діяльності потрібно розрізняти поняття предмета судової експертизи в широкому сенсі (родовий, видовий), і у вузькому значенні (предмет конкретної експертизи у справі). Ці поняття співвідносяться як загальне й особливе, ціле і частина. Таке розмежування відповідає інтересам теорії і практики судової експертизи. Предмет роду, виду експертизи окреслює все коло обставин, що на певному етапі розвитку судової експертизи можуть бути встановленими при її провадженні.

Родовий (видовий) предмет експертизи є основним критерієм розмежування від інших окремих видів судових експертиз, а конкретний — дає змогу визначити повноваження експерта при її провадженні.

Щодо конкретної судової експертизи, то її предметом є експертне завдання, яке потребує вирішення судовим експертом під час судово-експертного дослідження на основі спеціальних знань з використанням засобів і методів, які є в його розпорядженні. Експертне завдання зазначене у питаннях постанови (ухвали) про призначення судової експертизи у конкретній справі і містить фактичні дані, що потрібно встановити.

Чітке визначення родового предмета судової експертизи дає змогу найповніше вказати спектр обставин, що можуть бути встановленими при призначенні й провадженні судової експертизи, правильно сформулювати перелік конкретних питань, що надаються для вирішення судовому експерту, вказати природу спеціальних знань експерта, залученого до провадження судової експертизи, тобто його наукову компетенцію, відмежувати судову психологічну експертизу від інших суміжних родів (видів) судових експертиз, вказати потрібні для вирішення завдань об'єкти — матеріальні та нематеріальні носії інформації, що слугують для установлення фактичних даних у справі, розробити експертні технології встановлення інформації, що міститься в досліджуваних об'єктах та набуває доказового значення в юрисдикційному процесі. Метою судочинства є встановлення істини. Тобто істина є бажаним кінцевим результатом, який досягається шляхом проведення юридичного доказування. Процес доведення здійснюється у встановленому законом

порядку й у визначеній законодавчими нормами процесуальній формі. Діалектизм змісту й консерватизм форми здійснення процесуальних дій у вигляді протиріччя виявляються в тому, що характер застосовуваних знань і засобів пізнання явищ дійсності визначає форма, що в цьому разі продиктовано не тільки логічною доцільністю, а й правовими мотивами заборонного характеру. Сутність процесу доведення полягає в збиранні, обробці, дослідженні, оцінюванні та використанні доказів — процесуально оформлених матеріалів, що правомірно застосовуються для винесення процесуальних рішень. Такими матеріалами є повідомлення, а також документи та інші предмети, що використовують в судочинстві. При цьому в доказі нерозривно поєднуються зміст (фактичні дані, тобто відомості про факти, що підлягають встановленню) і форма (показання, висновки експертів, речові докази і документи) [2].

Отже, правильне визначення предмета судової психологічної експертизи відіграє важливу роль у теоретичному, практичному, процесуальному й організаційно-методичному аспектах. Предмет експертизи — це істотна ознака кожного роду і виду судової експертизи, тому що ним визначається сутність і джерела спеціальних знань, потрібних для повного дослідження обставин справи і встановлення фактів пошуку.

Приміром, завданням судово-психологічної експертизи є вивчення особистості підекспертної особи, її поведінки, психічного стану, особливостей емоційного реагування в ситуаціях, що мають правові наслідки, мотивації поведінки підекспертного, закономірностей та індивідуально-психологічних особливостей психічних процесів (відчуття, сприймання, пам'яті, мислення, уяви тощо). Мета експертизи — підготовка на основі дослідження психологічно обґрунтованого експертного висновку, що після відповідної його перевірки й оцінки слідством чи судом буде доказом у справі. Для проведення дослідження судові та слідчі органи надають експерту можливість психологічного обстеження підекспертного і матеріалів справи. Методами вивчення підекспертної особи можуть бути спостереження, експеримент, бесіда, опитування, вивчення документів (матеріалів справи), психодіагностичні методи, вивчення продуктів діяльності підекспертного, ретроспективний аналіз. Експерт-психолог повинен мати можливість проаналізувати медичну документацію, особисту справу, шкільні характеристики або характеристики з місця роботи, показання однокласників, педагогів, колег, друзів, знайомих, родичів та інших людей, з якими підекспертний спілкувався.

Щодо компетенції судово-психологічної експертизи, то вона повинна обмежуватися трьома критеріями — юридичним, гносеологічним і моральним.

Юридичний критерій не допускає встановлення через судово-психологічне дослідження правових питань «винний — невинний», а також усіх інших відповідей, що з такими питаннями пов'язані: мета скоєного проступку, ступінь вини, оцінка скоєного, міра покарання тощо.

Гносеологічний критерій означає те, що окремим предметом судово-психологічної експертизи можуть бути лише обставини, що мають психологічну природу (процеси, стани, властивості) та їм надане наукове пояснення.

Моральний критерій меж судово-психологічної експертизи є більше етичним, аніж науковим. Експерт-психолог не повинен давати моральну оцінку діям піддослідного чи визначати моральний рівень його особистості. Психолог обмежується лише складанням психологічного портрету, що дає можливість дослідити обставини справи.

Керуючись одночасно всіма трьома вищезгаданими критеріями, можна визначити, чи належить те чи інше запитання, що поставлено перед експертом, до сфери компетенції судово-психологічної експертизи.

Визначення меж конкретного виду судової експертизи має значення ще й тому, що протягом останніх років в Україні набуває дедалі більшого поширення комплексна судова психолого-психіатрична експертиза. Вирішення питань «спільної компетенції» визначає сутність психолого-психіатричної експертизи та надає їй статусу самостійного роду судової експертизи зі своїм «особливим» предметом та особливими питаннями, які не можуть бути вирішені в межах однорідних експертиз. Усе це відбувається на фоні розмірковувань про надзвичайну близькість та взаємне перекриття психіатрії та психології. У літературі нерідко зустрічаються твердження про наявність у цих двох наук зон взаємного перекриття та про те, що сучасний стан цих наук характеризується взаємопроникненням та постійним науковим обміном між ними. Наступний аспект, що дискутується, стосується особливостей складання акту комплексної судової психолого-психіатричної експертизи. Йдеться про доцільність форми акту, що стала вже традиційною, коли відповіді на поставлені перед експертами питання формуються у загальному висновку, який спільно підписують усі члени комісії — психіатри і психологи. Є досить очевидним, що такий спосіб не

дає можливості визначити межі компетенції психіатрів і психологів, які брали участь в експертизі. Але ж від цього залежить доказова цінність експертних висновків та ставлення судово-слідчих органів до акту загалом. Розповсюдженість такого підходу та його широке запозичення експертною практикою порушує питання про його відповідність основним законодавчим вимогам, що пред'являються до судової експертизи. Передусім йдеться про вимогу відповідності висновку експерта межах його спеціальних знань. ЦПК України спеціально регламентує проведення комплексної судової експертизи у цивільному судочинстві. Він встановлює, що комплексна експертиза проводиться не менш як двома експертами різних галузей знань або різних напрямів у межах однієї галузі знань. У висновку експертів зазначається, які дослідження і в якому обов'язі провів кожний експерт, які факти він встановив і яких висновків дійшов. Кожен експерт підписує ту частину висновку, яка містить опис здійснених ним досліджень, і несе за неї відповідальність. У той самий час ЦПК України визначає, що загальний висновок роблять експерти, компетентні в оцінюванні отриманих результатів і формулюванні єдиного висновку. Таким чином, розділення компетенції експертів різних спеціальностей в акті комплексної експертизи може бути реалізоване шляхом наведення окремого висновку в межах одного акту.

Варто також пам'ятати статтю 3 Закону «Про судову експертизу», яка визначає принципи судово-експертної діяльності: «Судово-експертна діяльність здійснюється на принципах законності, незалежності, об'єктивності і повноти дослідження».

Із загальнонаукової точки зору, в пізнавальній діяльності відрізняють емпіричний і теоретичний рівні, що відрізняються специфікою застосовуваних методів пізнання і глибиною проникнення в сутність пізнаваного. Подібні рівні можуть бути виділені й у процесі психологічної експертизи, що є специфічною процесуальною формою пізнання в судочинстві. На чуттєво-практичному рівні дослідження, шляхом безпосереднього контакту з носіями інформації, відбувається одержання, перевірка й оцінювання відомостей про факти з метою достовірного встановлення окремих обставин, що підлягають експертному вивченню. При переході на рівень, що забезпечує пізнання явищ, недоступних для чуттєвого сприйняття (раціональний чи логічний), на передній план виступають прийоми опосередкованого пізнання. Тут дослідження полягає в оперуванні аргументами й доказовими фактами для побудови

логічно обґрунтованих висновків [3]. При переході на другий рівень треба перейти від дослідження матеріальних об'єктів, явищ і процесів до застосування спеціальних знань і методів дослідження психологічних (нематеріальних) об'єктів, явищ і процесів. Саме на цьому рівні, як правило, призначається експертне психологічне дослідження (судова психологічна експертиза).

Отже, під час проведення судово-психологічної експертизи об'єктами дослідження є фактичні дані, що мають матеріальні і нематеріальні (психологічні) властивості.

Зважаючи на те, що діяльність психолога-експерта нормативно регулюється Законом України «Про судову експертизу», інструкцією «Про призначення й проведення судових експертиз» тощо, а вказані документи передбачають дослідження тільки «матеріальних об'єктів, явищ і процесів», що ставить судово-психологічну експертизу поза законом, вважаємо важливим внесення змін до законодавства, принаймні до ст. 1 і ст. 5 Закону.

Таблиця змін до Закону України
«Про судову експертизу»

(Відомості Верховної Ради України, 1994, № 28 ст. 232; 2003, № 27, ст. 209, зі змінами згідно з Законом «Про внесення змін до Закону України «Про судову експертизу» від 9 вересня 2004 р. № 1992-IV)

№ з/п	Текст чинної статті Закону	Текст запропованої зміни	Нова редакція статті Закону
1	2	3	4
1	Стаття 1. Поняття судової експертизи. Судова експертиза — це дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває у провадженні органів дізнання, досудового та судового слідства	Після слова «експертом» додати «або колективом експертів». Після слова «матеріальних» додати «та/або нематеріальних (соціальних, психологічних, гуманітарних)»	Стаття 1. Поняття судової експертизи. Судова експертиза — це дослідження експертом або колективом експертів на основі спеціальних знань матеріальних та/або нематеріальних (соціальних, психологічних, гуманітарних) об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває у провадженні органів дізнання, досудового та судового слідства

Закінчення табл.

1	2	3	4
2	Стаття 5. Максимальне збереження об'єктів дослідження. Під час проведення судових експертиз об'єкти дослідження можуть бути пошкоджені або втрачені лише у тій мірі, в якій це потрібно для дослідження	Назву статті 5 викласти у такій редакції: «Збереження об'єктів дослідження». У частині першій після слова «експертиз» вставити слово «матеріальні». Доповнити статтю 5 частиною другою такого змісту: «Нематеріальні об'єкти (соціальні, психологічні, гуманітарні) не можуть бути втраченими або пошкодженими під час проведення судових експертиз»	Стаття 5. Збереження об'єктів дослідження. Під час проведення судових експертиз матеріальні об'єкти дослідження можуть бути пошкоджені або втрачені лише у тій мірі, в якій це необхідно для дослідження. Нематеріальні об'єкти (соціальні, психологічні, гуманітарні) не можуть бути втраченими або пошкодженими під час проведення судових експертиз

Отже, проведений аналіз законодавства, наукової літератури та експертної практики дає змогу зробити такі висновки:

1. Судово-психологічна експертиза — це дослідження, проведене експертом-психологом або колективом експертів, яке надає значну допомогу у вирішенні фундаментальних процесуальних питань щодо вини особи, кваліфікації злочинів, індивідуалізації відповідальності тощо. У результаті своєчасного й обґрунтованого застосування спеціальних психологічних знань і методів наукової психології істотно розширюються можливості доказування багатьох фактів, потрібних для встановлення істини у конкретній справі. Судово-психологічна експертиза як одна з форм застосування спеціальних психологічних знань у юрисдикційному процесі, надає допомогу суду у вирішенні питань психологічного змісту. Маючи на меті не просто констатацію фактів, які були виявлені під час проведеного дослідження, а проводячи їх аналіз та даючи власну оцінку виявленим обставинам, експерт виконує функцію джерела наукових фактів, що потрібні суду при оцінюванні багатогранних індивідуальних особливостей психічної діяльності сторін, свідків тощо.

2. Проводиться судово-психологічна експертиза за постановою слідчих органів або ухвалою суду відповідно до норм Права щодо

психічно здорових підозрюваних (обвинувачених), свідків і потерпілих. Об'єктом судово-психологічної експертизи є властивості особистості й поведінки учасників процесуальної діяльності, дослідження яких має значення для встановлення істини.

3. Психологічна експертиза призначається на стадії досудового й судового слідства у справах щодо підозрюваних, обвинувачених, свідків, потерпілих тощо. Судово-психологічна експертиза доцільна у тому разі, коли потрібно досліджувати індивідуально-психологічні властивості особистості, індивідуальні особливості психічних процесів і станів підекспертного, що має значення для встановлення істини в конкретній справі.

4. Експертний зміст комплексної судової психолого-психіатричної експертизи не полягає винятково у механічній сумі судово-психіатричної та судово-психологічної експертизи.

5. При складанні висновку комплексної судової психолого-психіатричної експертизи адекватною є модель «один акт — два висновки», коли дослідницькі, мотивувальні та кінцеві частини акта складаються та підписуються психологами та психіатрами окремо.

6. Згідно зі ст. 1 Закону України «Про судову експертизу» судова експертиза — це «дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває у провадженні органів дізнання, досудового та судового слідства», тобто передбачає дослідження тільки «матеріальних об'єктів, явищ і процесів». Ця обставина ставить судово-психологічну експертизу поза законом, оскільки об'єктом судово-психологічної експертизи можуть бути факти, закономірності та механізми психіки у сфері правового регулювання, які мають не тільки матеріальну, а й інформаційну (нематеріальну, психологічну) природу, що має бути враховано у новій редакції Закону України «Про судову експертизу».

7. Удосконалення всіх видів судових психологічних експертиз відбуватиметься внаслідок наукової розробки методологічних принципів і адекватних методичних підходів, впорядкування практики та дотримання базових законодавчих вимог, що пред'являються до судової експертизи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Судова експертиза: нормативно-правове регулювання та наукові коментарі.— Х.: Одіссей, 2004.

2. Шляхов А. Р. О предмете судебной экспертизы // Некоторые вопросы теории судебной экспертизы: Тезисы научных сообщений на 7-м теоретическом семинаре криминалистических чтений 26 июня 1975 г.— М.: ВНИИСЭ, 1975.
3. Мойсєєв О. М. Експертна технологія та предмет, об'єкт, задачі судової експертизи // Право і безпека: Науковий журнал.— Харків: НУНВС МВС України, 2005.— № 2.— С. 26–28.
4. Експертизи у судовій практиці / За заг. ред. В. Г. Гончаренка.— К.: Юрінком Інтер, 2004.

Ключевые слова: *судебно-психологическая экспертиза, подэкспертная особа, диспособность субъекта.*

Key words: *forensic psychological examination, person who undergoes examination, subject capacity.*

УДК 159.922

Р. Ф. Пасічняк,
кандидат психологічних наук, доцент

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

В статтє анализируются социально-психологические факторы, влияющие на становление профессиональной идентичности личности, подчеркивается необходимость учета влияния нестабильности социально-экономических условий современного общества на формирование этого феномена.

The article analyses social and psychological factors that influence professional identity formation of personality. The article emphasizes the necessity of considering influence of unstable social and economic conditions of modern society on this phenomenon.

Однією з основних сфер соціального життя, де людина може реалізувати себе, є професійна сфера. Це зумовлює потребу у вивченні специфіки формування професійної ідентичності людей різних професій.

Проблема ідентичності є однією з найбільш багатограних і актуальних проблем у сучасній психології. Доказом цього є великий обсяг теоретичних і прикладних досліджень, завдяки яким сам термін «ідентичність» став одним із центральних у психологічній науці. Ідентичність як складний психічний феномен, багаторівнева психічна реальність охоплює різні рівні свідомості, індивідуальні та колективні, онтогенетичні та соціогенетичні основи.